

नेपालमा रेडप्लस र कार्बन अधिकारको बहस

✍ ऋषि वस्ताकोटी^१

केही वर्षयता जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण बहसमा उष्ण प्रदेशीय देशहरूमा हुने वन विनाश र वन क्षयीकरणबाट उत्सर्जन हुने हरितगृह ग्याँस नियन्त्रण सम्बन्धी विषयले विशेष महत्व पाएको छ। वैज्ञानिक अध्ययनले देखाएअनुसार कूल हरितगृह ग्याँस उत्सर्जनमध्ये १२-१७ प्रतिशत उत्सर्जन वन विनाश र वनक्षेत्र क्षयीकरणसँग सम्बन्धित छ (IPCC 2007)। विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणका लागि विकासशील देशहरू विशेषतः उष्ण प्रदेशीय देशमा हुने वन विनाश र वनक्षेत्र क्षयीकरण रोकथामलाई प्राथमिकतामा राख्दै रेडप्लसलाई विश्वव्यापी रूपमा महत्वपूर्ण नयाँ रणनीतिका रूपमा स्वीकार गरिएको छ।

रेडप्लसले वन विनाश र वन क्षयीकरण न्यूनीकरणका साथै वन कार्बन संरक्षण, वनको दिगो व्यवस्थापन र वन कार्बन सञ्चित अभिवृद्धिसम्बन्धी क्रियाकलापलाई जनाउँछ। रेडप्लसले काठ-दाउरा, घाँस उपभोगको परम्परागत मान्यताभन्दा पर गई खडा रुखमा सञ्चित कार्बनको निश्चित मूल्य निर्धारण गरी बजारमा आधारित संयन्त्रबाट जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणको प्रयास गर्छ। वन कार्बनलाई व्यापारीकरण गरेर रेडप्लसले खडा रुखको मूल्य बढाइदिन्छ (Phelps et al. 2010)। विकसित देशमा यसलाई जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणको सस्तो (cost effective) उपायका रूपमा समेत हेरिन्छ (Stern 2006)। रेडप्लसको अवधारणा अनुसार विकसित राष्ट्रले सहभागी विकासशील राष्ट्रलाई वन विनाश र क्षयीकरण रोकेर कार्बन उत्सर्जन घटाए बापत तथा वनमा कार्बन सञ्चित बढाएबापत आर्थिक सहयोग गर्छन्। यो सहयोग उत्सर्जन घटाउन र कार्बन सञ्चित बढाउन उत्प्रेरित गर्नुका साथै कार्बनका लागि वन जोगाउँदा वञ्चित हुनुपर्ने वनस्रोत उपयोगको अधिकारको क्षतिपूर्ति पनि हो।

सर्सर्ती हेर्दा रेडप्लसको अवधारणा राम्रो र प्रभावकारी देखिए पनि यसको संरचनागत बनोट निकै जटिल छ। रेडप्लसबाट प्राप्त हुने फाइदालाई वन व्यवस्थापनबाट प्राप्त हुने अतिरिक्त लाभको रूपमा हेरी यसलाई वनको सुशासन र विश्वव्यापी संरक्षणको प्रभावकारी प्रयासका रूपमा अंगीकार गर्नेहरू पनि छन् (Springate-Bagnski and Wollengberg 2010)। सुशासन खास गरी स्थानीय जनताको वन स्रोतमाथिको अधिकार र स्थानीय जनताको जमिनमाथिको स्वामित्व (tenure) लाई ध्यान दिनसके मात्र रेडप्लसले काम गर्ने विश्वास गर्नेहरू पनि छन् (Cotula and Mayer 2009; Bastakoti and Davidsen 2014)। अर्कोतिर, रेडप्लसले समुदायको स्वायत्तता र जनजीवनमा असर गर्छ (Phelps et al. 2010) र यो जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणको भुटो समाधान हो भन्नेहरू पनि छन्। जेहोस् रेडप्लसको कार्यान्वयनसँगै विद्यमान नीति-नियम र अभ्यासहरूमा धेरै नै परिवर्तनको अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

रेडप्लसको अवधारणासँगै वन जंगलको भूमिका स्थानीय जीविकोपार्जनमा टेवा पुऱ्याउनुका साथै विश्व समुदायका लागि वातावरणीय सेवा प्रदान गर्नु पनि भएको छ। यसले गर्दा वनक्षेत्रमा विश्वस्तरका नयाँ सरोकारवालाको विभिन्न तहमा आगमनसँगै रेडप्लसको कार्यान्वयनका लागि वन र कार्बनको स्वामित्व, सरोकारवालाको सहभागिता, वनको कार्बन मापन र लाभांश वितरण आदि सम्बन्धी छलफल विभिन्न तहमा हुँदै आएका छन्। रेडप्लससँग सम्बन्धित नयाँ नीति-नियम कस्ता बन्छन् भन्नेचाहिँ यसमा चासो राखेर सहभागी हुने साभेदारहरूको चाहना, प्राथमिकता र सामर्थ्य अनि उनीहरूबीचको शक्ति सन्तुलनमा निर्भर गर्छ। यस लेखमा नेपालमा रेडप्लसको नीति-निर्माण र कार्यान्वयनको क्रममा हुँदै आएका र भविष्यमा पनि

^१ पत्राचार: rishibastakoti@hotmail.com

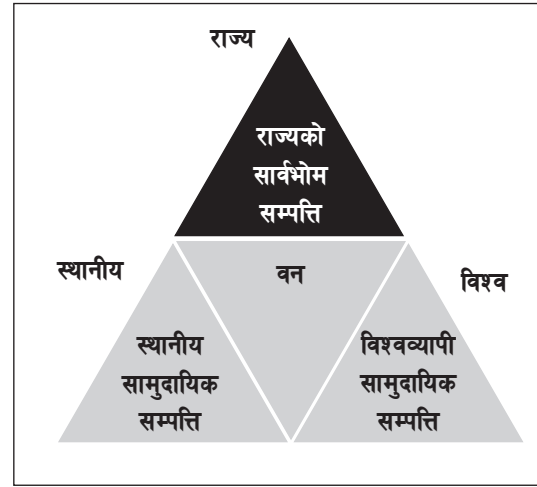
उठ्न सक्ने/उठ्नुपर्ने वनस्रोत र जमिनको स्वामित्व, कार्बन अधिकार, रेडप्लसबाट अपेक्षित लाभका सन्दर्भमा केही सवाललाई छलफलमा ल्याउने प्रयास गरिएको छ।

वन स्रोत एक, सरोकारवाला र अपेक्षा अनेक

प्राकृतिक स्रोत संरक्षण वा विनाशको सवाललाई जहिले पनि विभिन्न सरोकारवालाबीचको अर्थराजनीति र शक्ति सन्तुलनको सन्दर्भबाट केलाउनु बढी न्यायसंगत हुन्छ। प्राकृतिक स्रोत संरक्षण, वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तनका मुद्दालाई हामीले सामाजिक प्रक्रियाका रूपमा बुझ्न जरुरी छ, जहाँ एउटै सवालमा धनी-गरिब, राज्य-जनता, स्थानीय समुदाय-बाह्य सरोकारवालाबीच आ-आफ्नो अभीष्टअनुसारको नीति-नियम बनाउन र कार्यान्वयन गर्ने शक्ति-संघर्ष हुन्छ। सरोकारवालाबीचको शक्ति-सन्तुलनका आधारमा नीति बन्छन्। त्यसैले स्रोत-संरक्षणको नीति प्रक्रियामा को-को सरोकारवाला सामेल छन्, तिनको अभीष्ट के हो, सामर्थ्य कस्तो छ र उनीहरू कसरी नीति प्रक्रियाको बहसमा उत्रेर निष्कर्षमा पुग्छन्? भन्ने कुराले स्थानीय स्रोतमाथि जनताको पहुँच कसरी स्थापित/ सुरक्षित हुन्छ, भन्ने निर्दिष्ट गर्छ। तसर्थ, प्राकृतिक स्रोतको नीति प्रक्रियाको अध्ययनमा कुन पक्ष किन र कसरी हावी हुन्छ र कुन पक्ष सीमान्तकृत हुन्छ, भन्ने बुझ्न जरुरी छ (Jones 2006; Forsyth 2003; Blaikie 2008)।

वन स्रोतको परम्परागत व्यवस्थापनको मान्यतामा रेडप्लसले कार्बनलाई नयाँ वस्तुको स्थान दिएर नयाँ आयाम थपिदिएको छ। कार्बनको व्यापारीकरणसँगै वन अब स्थानीय सामुदायिक सम्पत्ति र जीविकोपार्जनको आधारसँगै विश्व समुदायका लागि वातावरणीय सेवा र विश्व समुदायको सामुदायिक सम्पत्तिमा रुपान्तरित हुँदैछ (Bastakoti and Davidsen 2014)। यसले वनमाथिको आर्थिक तथा राजनीतिक हस्तक्षेप अझ बढ्ने देखिन्छ। यस सन्दर्भमा अब वन र वन रहेको जमिनको मात्र हैन, त्यहाँ सञ्चित कार्बनमाथि कसको स्वामित्व हुने, त्यसबाट कसले कसरी लाभ लिने भन्ने सवाल ज्वलन्त भएको छ। वनलाई स्थानीय सामुदायिक सम्पत्तिको रूपमा व्यवस्थापन गर्दा त स्थानीय समुदायको सामाजिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक विविधता र जीविकोपार्जनको फरक-फरक रणनीतिको कारणले वन व्यवस्थापनमा जटिलता थियो भने रेडप्लसपछि थपिने विभिन्न तहका

नयाँ सरोकारवालाको आगमन र उनीहरूको फरक प्राथमिकताबीचको शक्ति-संघर्षले जटिलता बढ्ने निश्चित छ। जलवायु परिवर्तन र रेडप्लसको बदलिँदो अर्थ राजनीतिसँगै वनस्रोतमाथि तीन तहमा तीन फरक प्राथमिकतासहितका सरोकारवाला मुख्य रूपमा रहेका छन् (चित्र १)। यी तीनै समूहबीचको चाहना र प्राथमिकताबीच समन्वय र सामञ्जस्य विना रेडप्लसको प्रभावकारी कार्यान्वयन असम्भव छ।

चित्र १. वनस्रोतमाथि भिन्न सरोकारवालाको भिन्न दाबी

स्थानीय समुदायले वन स्रोतलाई स्थानीय सामुदायिक सम्पत्तिको रूपमा हेर्छ र त्यसबाट जीविकोपार्जन सुधार र स्थानीय विकास उसको मुख्य ध्येय रहन्छ, र यसैले स्थानीय स्रोतको संरक्षण गर्छ। राज्यले भने वनस्रोतलाई राज्यको सार्वभौम सम्पत्तिको रूपमा ग्रहण गर्छ र यसबाट थप र दिगो आर्थिक लाभ उसको मुख्य ध्येय रहन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले भने वनलाई कार्बन उत्सर्जन घटाई, कार्बन सञ्चित बढाएर जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण गर्ने सरल र सस्तो माध्यमको रूपमा लिएको छ, र वनस्रोतलाई वातावरणीय सेवाका लागि विश्वव्यापी सामुदायिक सम्पत्ति मानेको छ। यसै सन्दर्भमा विश्व समुदायले रेडप्लसलाई जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण र वातावरणीय सेवाको प्रभावकारी अवधारणाको रूपमा अधि सारेको छ (Wunder 2008)। यसैले गरिवी निवारण र स्थानीय जीविकोपार्जन रेडप्लसको प्राथमिकता होइन। यद्यपि, रेडप्लसको डिजाइन वनमा आश्रित समुदायलाई हानि नगर्ने गरी हुन जरुरी छ। विश्व समुदायको

प्राथमिकता, राष्ट्रिय स्वार्थ र स्थानीय आवश्यकता समेतलाई ध्यानमा राखी प्रभावित समुदायको निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता, न्यायोचित लाभको सुनिश्चितता र विभिन्न समुदाय तथा सरोकारवालाको पहिचान, अनुभव र भावी योजनालाई रेडप्लसको नीतिमा कसरी समायोजन गर्ने भन्ने चुनौती छ।

रेडप्लसको सन्दर्भमा वनको स्वामित्व र कार्बन अधिकार

रेडप्लस तयारी (REDD + readiness) को सन्दर्भमा कार्बनको स्वामित्व र सुक्रीविक्रीको अधिकार आधारभूत सवाल हो। कार्बन अधिकार छिनोफानोको सवाल वनको केन्द्रीकरण र विकेन्द्रीकरणको सवालसँग पनि उत्तिकै सम्बन्धित छ। रेडप्लसको मुख्य रणनीति भनेकै वनमा जसले बढी कार्बन सञ्चित गर्छ, उसलाई पुरस्कृत गर्ने र कार्बन सञ्चित बढाउन लाग्दा गुमाउनुपरेको वनस्रोत उपयोगमा भएको कटौतीको क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने हो। यसैले कार्बन बजारबाट लाभ उसले पाउँछ, जोसँग वनमा भएको कार्बनमाथि प्रस्ट कानुनी स्वामित्व र सुक्रीविक्रीको अधिकार हुन्छ।

कार्बन व्यापारबाट आर्थिक लाभ लिनका लागि वनमाथिको सामान्य प्रयोग अधिकारले मात्र पुग्दैन। कार्बनसम्बन्धी अधिकारको सवालले पहिलेदेखि नै जटिल रहेको वन अधिकारको विषयमा जटिलता थप्ने देखिन्छ। यसलाई व्यवस्थापन गर्नका लागि वनको स्वामित्व र Bundle of rights सम्बन्धी नयाँ अवधारणा र कानुनी संयन्त्र जरुरी देखिन्छ। कार्बनले थपेको जटिलता बिसर्ने हो भने पनि वनको स्वामित्व र अधिकारको विषय आफैमा एक जटिल विषय हो। स्थानीय, राष्ट्रिय र विश्वव्यापी सरोकारवालाबीच वनबाट प्राप्त हुने भौतिक उत्पादन, प्रत्यक्ष भौतिक रूपमा निकाल्न नमिल्ने सेवा र अन्य पारिस्थितिकीय सेवासम्बन्धी स्वामित्व र उपयोगको स्पष्ट खाका नभइरहेको अवस्थामा कार्बन व्यापारको अवधारणाले कानुनी अधिकार (*de jure*) र परम्परागत (*de facto*) अधिकारबीच थप अन्योल सिर्जना गरेको छ।

वातावरणीय सेवाको भुक्तानी र अझ खासगरी कार्बन व्यापारले विगतमा आर्थिक हिसाबले मूल्यांकन नगरिएका सेवालालाई नयाँ आर्थिक संयन्त्रका साथ बजारमा ल्याएको छ। यदि यसबाट हुने लाभ र सुशासनको मुद्दालाई सुरुदेखि नै सम्बोधन गर्न सकिएन भने यसले

सरोकारवालाबीच स्थानीय तथा विश्वव्यापी रूपमै विवाद निम्त्याउने खतराका संकेत देखिन थालेका छन्। वनको स्वामित्व र कार्बन अधिकारको विषयमा द्वैध अर्थ नलाग्नेगरी स्पष्ट कानुनी व्यवस्था गर्न सकिएन भने यसले अन्य विवाद निम्त्याउनुका साथै वनमा आश्रित समुदायको जीविकोपार्जनमा थप जटिलता निम्त्याउँछ र उनीहरूमा परनिर्भरतासमेत बढाउँछ। परम्परागत रूपमा वनमा आश्रितको कानुनी अधिकार सुनिश्चित छैन भने कार्बन व्यापारका कारणले उनीहरूको वनस्रोतमाथिको भोगचलन कटौती हुने र जीविकोपार्जन जोखिममा पर्ने देखिन्छ (WRI 2005)।

नेपालमा रेडप्लस, वनको स्वामित्व र कार्बन अधिकार

नेपाल सरकारले रेडप्लसलाई नयाँ रणनीतिक कोसेढुंगाको रूपमा लिएको छ (Government of Nepal 2010; National Planning Commission 2007)। पछिल्लो राष्ट्रिय आवधिक योजनामा समेत न्यूनकार्बन विकास रणनीति र कार्बन व्यापारको सम्भावनालाई उल्लेख गरिएको छ (National Planning commission 2007)। रेडप्लस तयारीको क्रमसँगै वनको रणनीति बनाउने र देशमा राज्यको पुनर्संरचनासहित नयाँ संविधान लेखनको कार्य पनि जारी रहेकाले रेडप्लससँग सम्बन्धित नीति-नियम र क्रियाकलापहरू राज्यको बृहत पुनर्संरचनासँग पनि सम्बन्धित छन्। यसैले परिवर्तित सन्दर्भमा रेडप्लसका नीति कसरी बन्छन्, तिनले वनको स्वामित्व र कार्बन अधिकारको सवाललाई कसरी सम्बोधन गर्छन् भन्ने आमचासोको विषय बनेको छ।

नेपाल सरकारले स्थानीय जनतामा वनको स्वामित्व अभावलाई वन विनाशको कारकको रूपमा स्वीकार गरेको छ (Government of Nepal/MoFSC 2008) र रेडप्लसको राष्ट्रिय प्रस्तावमा वनको स्वामित्व र कार्बन अधिकारको आवश्यकतालाई समेत औल्याएको छ। तर, त्यसलाई सुनिश्चित गर्ने रणनीति बन्न अझै बाँकी छ। अनिश्चित र कमजोर स्थानीय स्वामित्वका बीच पूरा गर्नुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताले 'रेडप्लस' कार्यान्वयनमा जटिलता ल्याउने निश्चित छ किनकि यसले स्थानीय जनताको वन उपभोगको अधिकारमा नयाँ सीमा र बोझ थपिदिन्छ (Larson et al. 2010)। रेडप्लसले सामुदायिक अधिकारलाई कसरी सुनिश्चित गर्छ? यसले

हाल प्राप्त अधिकारलाई पनि संकुचित पार्ला कि ? कार्बनको सञ्चित बढाउन कस्ता क्रियाकलापलाई प्राथमिकतामा राख्ला ? कार्बन बढाउने नाममा यदि समुदायले थप बोझ बोक्नुप्यो भने उनीहरूले न्यायोचित किसिमले क्षतिपूर्ति पाउलान् त ? यी प्रश्नको उत्तर आगामी नीति-नियममा समेटिन जरुरी छ ।

कार्बनको स्वामित्वको कुरा गर्दा हामीले कार्बनलाई छुट्टै स्रोत र सम्पत्तिको रूपमा बुझ्ने कि वन तथा जमिनको स्वामित्वसम्बन्धी विद्यमान व्यवस्थासँग जोडेर हेर्ने ? यो कुरा पहिले प्रस्ट हुन जरुरी छ । कार्बनलाई हामी नयाँ नीति-नियम बनाएर व्याख्या गर्न सक्छौं अथवा प्रचलित नियम कानूनसँग जोडेर कार्बन स्वामित्वको व्याख्या गर्न पनि सक्छौं (Vhugen *et al.* 2012) । यसरी हेर्दा नेपालको सन्दर्भमा तपसीलबमोजिम तीन तरिकाले कार्बन अधिकारको व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

क) जमिनमुनि र जमिनमाथि रहेको कार्बन अधिकारलाई छुट्ट्याउने

वैज्ञानिक अनुसन्धानका अनुसार वनमा जमिनमाथिको बिरुवाको बायोमास, जमिनमुनि जराको बायोमास, सुकेका रुख-काठ, पातपतिंगर, माटोमा रहेको प्रांगारिक पदार्थ समेत गरी पाँच किसिमका कार्बनपुल (Carbon Pool) हुन्छन् ।

वन ऐन २०४९ अनुसार जमिन सरकारको हुने र रुखबिरुवा चाहिँ विभिन्न वन व्यवस्थापन अनुसार समुदायको वा सरकारको हुने व्यवस्था छ । कार्बनपुलमाथि पनि सोही अनुसार स्वामित्व व्याख्या गर्न सकिन्छ । यदि यसरी कार्बनको स्वामित्व व्याख्या गर्ने हो भने नेपालको विद्यमान स्वामित्व र भो गचलनको प्रावधान अनुसार नै गर्न सकिन्छ (तालिका १) ।

तालिका १ वन स्वामित्वको प्रकार, स्वामित्वको अवधि र वन प्रयोगको अधिकार

क्र.सं.	स्वामित्वको प्रकार	स्वामित्वको अधिकार	वन उपभोगको अधिकार
१	सरकारद्वारा व्यवस्थित वन	अविच्छिन्न	राज्य
२	सामुदायिक वन	कानूनमा स्पष्ट उल्लेख नभएको तर ५ वा १० वर्षे व्यवस्थापन योजनाको प्रावधान	१०० प्रतिशत लाभ समुदायमा जाने, २५ प्रतिशत आम्दानी वन विकासमा खर्च गर्नुपर्ने ।
३	कबुलियत वन	४० वर्ष	१०० प्रतिशत कबुलियती समूहमा जाने
४	साभेदारी वन	अविच्छिन्न	७५ प्रतिशत राज्य र २५ प्रतिशत समुदायमा
५	संरक्षित वन	अविच्छिन्न	१०० प्रतिशत राज्यलाई
६	धार्मिक वन	अविच्छिन्न	१०० प्रतिशत धार्मिक समुदायलाई
७	निजी वन	अविच्छिन्न	१०० प्रतिशत निजी स्वामित्ववालालाई

स्रोत: वन ऐन २०४९, वन नियमावली २०५१, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन २०३०, साभेदारी वन व्यवस्थापन मार्गनिर्देशिका २००३)

ख) जीविकोपार्जन र वातावरणीय अधिकार छुट्ट्याउने

वन ऐन २०४९ ले कार्बनलाई वन पैदावारको रूपमा व्याख्या गरेको छैन । तसर्थ, राज्यले कार्बनलाई नयाँ तरिकाले व्याख्या गरी वा स्रोतमाथिको अधिकारबाट

अलग गरी व्याख्या गर्न पनि सक्छ । यसो भयो भने विद्यमान वनस्रोतमाथिको जनताको अधिकार जीविकोपार्जन अधिकारका रूपमा कायम रहने गरी

कार्बन अधिकारलाई छुट्याएर सरकारले आफ्नै स्वामित्वमा राख्न सक्छ। यदि यस्तो भयो भने राज्यले कार्बनबाट प्राप्त हुने लाभमा सम्पूर्ण नियन्त्रण कायम गर्न सक्छ र विकेन्द्रीकृत वन व्यवस्थापनको इतिहास केन्द्रीकृत दिशातिर उन्मुख भई समुदायले पाएको अधिकार पनि खोसिने अवस्था आउन सक्छ।

ग) कार्बन अधिकारको पूर्णत निक्षेपीकरण गर्ने

यदि कार्बनलाई वन व्यवस्थापन क्रियाकलापसँग अन्तर्निहित गरेर हेर्ने हो भने जसले वनको भोगचलन गरी आएका छन्, कार्बनसम्बन्धी स्वामित्व र भोगचलनको अधिकार पनि स्वतः उनीहरूमै जान्छ। कार्बनलाई पारिस्थिकीय प्रक्रिया र वनस्रोत व्यवस्थापनको प्रतिफल हो भनेर बुझियो भने कार्बन अधिकार पनि विद्यमान वन अधिकारमै अन्तर्निहित हुन्छ। सामुदायिक वनको सन्दर्भमा हेर्दा यदि कार्बनलाई वनको उत्पादनको रूपमै बुझी अधिकारको निक्षेपीकरण गरियो भने समुदायको अधिकार अझै सुनिश्चित हुँदै जान्छ र रेडप्लसबाट जनताले बढी लाभ लिने वातावरण बन्छ।

माथिका तीन सम्भाव्य विकल्पमध्ये सरकारले कार्बन सम्बन्धी व्यवस्थाको लागि कुन बाटो रोज्छ या अन्य कुनै नयाँ सम्भावनाको खोजी गर्छ, त्यो हालसम्म प्रस्ट छैन। तर, R-PP डकुमेन्टमा भने विद्यमान वनस्रोतमाथिको अधिकारको व्यवस्था सम्बन्धी प्रावधानकै आधारमा कार्बन अधिकार स्थापना गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ (Government of Nepal 2010)।

रेडप्लस, कार्बनअधिकार र स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहितको सहमति

रेडप्लसको कार्यान्वयनको क्रममा स्थानीय समुदायलाई कार्बन अधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाले के असर पार्छ भन्ने कुरा यस सम्बन्धमा राज्यले कुन विकल्प रोज्छ, त्यसमै भर पर्छ। यसैले कार्बनअधिकारको कानुनी व्यवस्थाको निर्णय हुनुअघि आदिवासी जनजाति र वनमा आश्रित समुदायले कार्बन अधिकार राम्ररी बुझ्नु र सोहीअनुसार निर्णय प्रक्रियामा सहभागी भई आफ्नो मञ्जुरी दिन जरुरी छ।

स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहितको सहमति (Free, Prior and Informed Consent- FPIC) आदिवासी

जनजातिको अधिकार सुनिश्चित गर्ने एउटा बलियो संयन्त्र हो। यसलाई आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी नं १६९ (ILO- 169), जैविक विविधता सम्बन्धी महासन्धि (Convention on Biodiversity-CBD) लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजले पनि प्रत्याभूत गरेका छन्। पछिल्लो समयमा FPIC को सम्बन्ध आदिवासी जनजातिसँग मात्र हैन, स्रोतमा आश्रित अन्य स्थानीय समुदायसँग पनि रहेको छ (Colchester and Ferrari 2007)। सिद्धान्ततः समुदायको जनजीवनमा असर पार्ने नीति कार्यक्रम र परियोजनामा FPIC को अवधारणा अवलम्बन गनुपर्ने देखिन्छ। अझ खासगरी रेडप्लसजस्ता कार्यक्रममा त FPIC जरुरी नै छ किनकि रेडप्लसले स्थानीय समुदायमा लाभ ल्याउने सम्भावनाका साथै केही सम्भाव्य जोखिम पनि छन्। जस्तो: रेडप्लसले रैथाने आदिवासीको जंगल र जग्गामाथिको परम्परागत भोगचलन अधिकार (customary rights) उल्लंघन गरी उनीहरूलाई वनस्रोतको पहुँचबाट वञ्चित गर्ने र विस्थापित गर्ने हुन सक्छ। रेडप्लसबाट राज्यले बढी आर्थिक लाभ लिने लोभमा नयाँखाले भू-उपयोग नीति ल्याई संरक्षित क्षेत्र बढाएर स्थानीय समुदायलाई विस्थापन गर्न सक्छ। त्यसले कार्बन अधिकारलाई वन व्यवस्थापन र उपयोगको अधिकारबाट छुट्याएर (Decoupling) समुदायलाई कार्बन व्यापारको परियोजनाबाट आउने आर्थिक लाभबाट वञ्चित गर्न पनि सक्छ।

रेडप्लसका सबल पक्षमात्र होइन, यस्तै जोखिमलाई ख्याल गरेर रेडप्लसको नीति-नियम तर्जुमा गर्दादेखि नै वनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने स्थानीय तथा आदिवासी जनजाति समुदायलाई रेडप्लसबारे पूर्ण जानकारी दिनुपर्छ। साथै जनचेतना जगाउने तथा क्षमता अभिवृद्धि गरी उनीहरूलाई असर पार्नसक्ने कार्यक्रम तर्जुमा गर्नुअघि राज्य (कार्यक्रम गर्ने पक्ष) ले स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहित सहमति प्राप्त गर्नुपर्छ। FPIC गर्दा उनीहरूलाई असल नियतले परामर्श र सहयोग गर्नुपर्छ र उनीहरूको चाहनालाई पनि कार्यक्रममा स्थान दिनुपर्छ।

रेडप्लस तयारीको क्रममा नेपाललगायत अन्य केही देशमा देखिएअनुसार बहुराष्ट्रिय कम्पनी, द्विपक्षीय र बहुपक्षीय दातृनिकाय र राज्यले स्वतन्त्र, अग्रिम जानकारीसहित सहमतिको सट्टा सीमित रूपमा परामर्श मात्र गर्ने गरेको देखिन्छ। क्षमता अभिवृद्धिमा काम गर्ने

संघसंस्थाले पनि रेडप्लसका सम्भाव्य जोखिमलाई इमान्दारीपूर्वक जनस्तरमा लगेर बहस गराउनभन्दा पनि परियोजनामुखी हिसाबले काम गरेको देखिन्छ, जसको परिणाम FPIC को अवधारणा जनस्तरमा राम्ररी पुग्न नसकेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

रेडप्लस संयन्त्रको विकास क्रमसँगै नेपाललगायत उष्ण र उपोष्ण प्रदेशीय विकासशील देशमा कार्बन अधिकारको सवाल उठेको छ । यसले पहिलेदेखि नै जटिल मानिएको जमिन, जंगल र अन्य प्राकृतिक स्रोतमाथिको अधिकारको सवालमा थप जटिलता थपेको छ । रेडप्लसको सन्दर्भमा कार्बन अधिकारले विशेष अर्थ राख्छ, किनकि कार्बन अधिकारकै आधारमा रेडप्लसबाट प्राप्त हुने लाभको टुंगो लाग्छ ।

रेडप्लसमार्फत कार्बन व्यापारको तयारी विश्वव्यापी रूपमा हुँदै गरेको भए पनि वनमा आश्रित समुदायमा यसको असर कस्तो पर्छ भन्ने विषयमा विस्तृत अध्ययन भएको छैन । रेडप्लसबाट प्राप्त हुने लाभ बजारमा आधारित र परिणाममुखी हुने हुँदा यसले स्थानीय समुदायमा अनेक जोखिम थप्ने सम्भावना छ । रेडप्लसका सवाललाई राम्ररी सम्बोधन गर्न सकिएन भने यसले वन व्यवस्थापनमा केन्द्रीकरण बढाउने, राज्य र प्राविधिक पक्ष हावी भई कार्बनकेन्द्रित वन व्यवस्थापनले प्रश्रय पाउने र वनमा आश्रित समुदाय थप सीमान्तकृत हुने डर छ । नेपालमा हाल समग्र वनक्षेत्रको रणनीति, रेडप्लस रणनीतिलगायत रणनीति बन्दैछन् । तिनमा कार्बन अधिकार, वनमाथिको पहुँच र लाभको बाँडफाँट कसरी व्यवस्था गरिन्छ, समुदायको अधिकार कसरी सुनिश्चित वा संकृचित गरिन्छ, यी विषय नेपालमा समुदायमा आधारित स्रोत व्यवस्थापनको साख जोगाउन र समुदायको हित सुरक्षित राख्न पनि महत्वपूर्ण देखिन्छन् ।

यसैले रेडप्लसजस्ता समुदायलाई प्रत्यक्ष असर पार्ने कार्यक्रम तय गर्दा समुदायलाई कार्यक्रमबारे पूर्ण जानकारी दिने, क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र असल नियतले राज्य र परियोजनाले सहयोग गरी निर्णय प्रक्रियामा समुदायको मन्जुरी लिनु जरुरी देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- Bastakoti, R. R. and Davidsen, C.** 2014. REDD+ and forest tenure security: concerns in Nepal's community forestry. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 1–13. doi:10.1080/13504509.2013.879542
- Blaikie, P.** 2008. Epilogue: Towards a future for political ecology. *Geoforum*, 39, 765 - 772
- Colchester, M. and Ferrari, M.F.** 2007. *Making FPIC – Free, Prior and Informed Consent – Work: Challenges and Prospects for Indigenous Peoples*. Forest Peoples Programme, Moreton-in-Marsh, UK. Available at: www.forestpeoples.org
- Cotula, L. and Mayers, J.** 2009. Tenure in REDD: start-point or afterthought? London: International Institute for Environment and Development.
- Forsyth, T.** 2003. *Critical political ecology: The politics of environmental science*. London and New York: Routledge.
- Government of Nepal.** 2010. Nepal's readiness preparation proposal REDD 2010– 2013. Kathmandu: Government of Nepal Ministry of Forests and Soil Conservation.
- Government of Nepal/Ministry of Forests and Soil Conservation.** 2008. Readiness Programme Idea Note (R-PIN) for reducing emissions from deforestation and forest degradation (REDD). Kathmandu: Government of Nepal/Ministry of Forests and Soil Conservation.
- IPCC.** 2007. *Climate change 2007: The physical science basis. Contribution of the working group I to the fourth assessment report of the intergovernmental panel on climate change*. Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA: Cambridge University Press.
- Jones, S.** 2006. A Political ecology of wildlife conservation in Africa. *Review of African Political Economy*, 33(109): 483-495.

- Larson, A. M., Barry, D. and Dahal, G.R.** 2010. New rights for forest based communities? Understanding processes of forest tenure reform. *Int Forest Rev.* **12**:78–96.
- National Planning Commission.** 2007. Three Year Interim Plan: 2007/08-2009/10. Nepal: National Planning Commission.
- National Planning Commission.** 2010. Three Year Plan: 2010/11- 2012/13. Nepal: National Planning Commission.
- Phelps, J., Webb, E. and Agrawal, A.** 2010. Does REDD+ threaten to recentralize forest governance? *Science.* **328**:312–313
- Springate-Baginski, O. and Wollenberg, E.** 2010. REDD, forest governance and rural livelihoods: the emerging agenda. Bogor: CIFOR.
- Stern, N.** 2006. The stern review, the economics of climate change. London: The Government of UK.
- Vhugen, D., Aguilar, S., Peskett, L. and Miner, J.** 2012. REDD+ and carbon rights: lessons from the field. Property Rights and Resource Governance Project. Landesa, Seattle, WA: USAID.
- World Resources Institute.** 2005. The wealth of the poor – managing ecosystems to fight poverty. Washington (DC): World Resources Institute.
- Wunder, S.** 2008. Payments for environmental services and the poor: Concepts and preliminary evidence. *Environment and Development Economics*, **13** (3): 279-297.
- नेपाल सरकार । २०४९ । वन ऐन २०४९ ।** नेपाल सरकार, काठमाडौं ।
- नेपाल सरकार । २०५१ । वन नियमावली २०५१ ।** वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय, नेपाल सरकार, काठमाडौं ।
- नेपाल सरकार । २०२९ । राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ ।** वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय, नेपाल सरकार, काठमाडौं ।